

יעקב תיקן תפילת ערבית

המשנה בראש פרק רביעי בברכות, שדנה בזמני התפילות, נקטה בדין תפילת ערבית לשון שונה מזו שנקטה בשאר התפילות. לעומת: "תפילת השחר עד חצות", "תפילת המנחה עד הערב", לא ציינה המשנה עד מתי הוא זמן תפילת הערב, ותחת זאת כתבה: "תפילת הערב - אין לה קבע".
הגמרא (שם כו ע"ב) מבררת את משמעות המושג: "אין לה קבע", ואת שייכותו לדיון בזמני התפילות:

מאי "אין לה קבע"? אילימא דאי בעי מצלי כוליה ליליא, ליחני "תפילת הערב כל הלילה"; אלא מאי "אין לה קבע"? - כמאן דאמר: "תפילת ערבית רשות".

הגמרא משייכת, אם כן, את אי-קביעותה של תפילת ערבית לדיעה שתפילת ערבית רשות, היא דעתו של רבי יהושע בברייתא (שם).
ננסה לבאר מה פירוש המושג: "אין לה קבע".

א. מחלוקת לגבי זמן תפילתו של יעקב

תפילת ערבית, כך שנינו בברייתא (שם כו ע"ב), ניתקנה על ידי יעקב אבינו בבית-אל:

יעקב תיקן תפילת ערבית, שנאמר: "ויפגע במקום וילך שם" (בראשית כח, יא), ואין פגיעה אלא תפילה, שנאמר: "ואתה אל תתפלל בעד העם הזה, ואל תשא בעדם ונה ותפלה ואל תפגע ביי" (ירמיה ז, טז).

הגמרא במסכת חולין (צא ע"ב) מתארת את בואו של יעקב לבית-אל:

כתיב: "ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרונה" (בראשית כח, י), וכתיב: "ויפגע במקום" (שם יא). כי מטא לחרון, אמר: אפשר עברתי על מקום שהתפללו אבותי ואני לא התפללתי? ! כד יהיב דעתיה למיהדר - קפצה ליה ארעא. מיד: "ויפגע במקום". כד צלי - בעי למיהדר. אמר הקב"ה: צדיק זה בא לבית מלוני ויפטר בלא לינה? ! מיד: "בא השמש".

נחלקו הפרשנים בשאלה מתי התפלל יעקב:

התוספות (ברכות כו ע"ב ד"ה "יעקב") מוכיחים מהגמרא בחולין, שיעקב התפלל ערבית ביום, שהרי נאמר בגמרא: "כד צלי בעי למיהדר... מיד בא השמש". משמע שיעקב התפלל, ואחר-כך רצה לחזור לחרון, ומיד בא השמש כדי שילון שם, ונמצא שהתפלל קודם שבא השמש.

המהר"ל (בחידושו לחולין שם, ובלשון דומה ב"גור אריה" לפרשת ויצא) שולל את ההסבר הזה, ומפרש שהמשפט: "כד צלי בעי למיהדר" מתאר את מחשבותיו של יעקב קודם שהתפלל: יעקב תכנן ש"כד צלי", כלומר: לאחר שיתפלל, הוא יחזור; אך עוד בטרם התפלל - שקעה השמש, ונמצא שהתפלל בלילה.

ניתן, איפוא, להבין את הגמרא בשני אופנים: או שיעקב התפלל ביום, כפירוש התוספות, או שהתפלל בלילה, כפי שפירש המהר"ל. למעשה, שני האופנים האלה נעוצים בלשון הכתוב, שכן ישנן שתי אפשרויות לפסק את הפסוק "ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש". ניתן לקרוא: "ויפגע במקום, וילן שם כי בא השמש", דהיינו שהתפלל מבעוד יום, ולן אחרי שבא השמש - וכך כתב הנצי"ב בפירושו לפסוק. אך אפשר לפסק כך: "ויפגע במקום וילן שם, כי בא השמש", כלומר: שהתפלל ולן לאחר בוא השמש. הסבר זה תואם את פיסוק טעמי המקרא: המילה "שם" מוטעמת בפשטא (קדמא), טעם שכוח הפסקתו גדול משל האזלא (גריש) שמעל המילה "במקום".

נמצא איפוא שאין תשובה חד-משמעית לשאלה מתי התפלל יעקב. בניגוד לאברהם וליצחק, שמועד תפילתם מפורש בכתוב: "וישכס אברהם בַּבֶּקֶר" (בראשית כב. ג), "ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב" (שם כד. ג), הרי שזמן תפילתו של יעקב אינו מוכרע מלשון הפסוק, ובשל כך נאמר על תפילת ערבית שאין לה קבע. שלא כתפילות שחרית ומנחה, שזמנן נזכר מפורשות, אי אפשר לקבוע את זמן תפילת ערבית מן הכתוב.

ב. יחודה של תפילת יעקב על-פי המדרש

על הפסוק בתהילים (פא. ב) "הריעו לאלהי יעקב" מובא במדרש (ילקוט שמעוני

תהלים, רמז תתלא) משל:

משל למה הדבר דומה? למלך שהיו לו שלושה אוהבים, וביקש לבנות לו פלטין. הביא הראשון. אמר לו: ראה המקום שאני מבקש לבנות לי פלטין. אמר לו: זכורני שהיה הר בתחילה. קרא לשני, אמר: ראה המקום שאני מבקש לבנות לי פלטין. אמר לו: זכורני שהיה שדה. הניחם והביא שלישי. אמר לו: ראה המקום שאני מבקש לבנות לי פלטין. אמר לו: זכורני שהיה פלטין מתחילה. אמר לו: חייך שאני בונה אותו וקורא אני אותו על שמך.

כך אברהם יצחק ויעקב היו אוהבים של הקב"ה. אברהם קרא לבית המקדש הר, "בהר ה' יבאה" (בראשית כב. יד), ויצחק קרא אותו שדה, "ראה ריח בני כריח שדה" (שם כו. כז), ויעקב קרא אותו פלטין, שנאמר: "אין זה כי אם בית אלהים" (שם כח. יז). אמר הקב"ה: חייך, קראת אותו בין אלוהים עד שלא נבנה, דע שאני בונה אותו וקורא על שמך, שנאמר: "לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב" (ישעיה ב. ג).

יעקב, כך אומר המדרש, קרא לבית המקדש "בית" קודם שנבנה. לכאורה משתמע מכך, שדווקא יעקב מבין שיש צורך בבית, במבנה קבוע ומבוסס, כדי להתפלל בו, לעומת אברהם ויצחק שכינו את מקום תפילתם בשמות "הר" ו"שדה".

האם אין בכך סתירה לנאמר לעיל, שתפילתו של יעקב אין לה קבע?

ננסה להסביר זאת על-פי ביאור המהרש"א למדרש שהבאנו (חידושי אגדות

לפסחים פ"ט ע"ב, ד"ה "בו הר") :

והכוונה כמ"ש שהאבות הם סימן לבנים.

ואברהם אוהב האחד שאמר: "זכור הייתי הר היה", הוא סימן לבית ראשון, שהשכינה היתה שומרת בו כשומר בראש ההר, מיהו שמירת עראי ולא קבע, ועליו נאמר: "על הר ציון שמשם" (איכה ה, יח).

ואוהב הב' הוא יצחק שאמר: "זכור הייתי שדה היה", הוא סימן לבית שני, שהיתה בו שמירה פחותה ביותר, שלא היו בו כמה דברים שהיה בבית ראשון, ועליו נאמר: "ציון שדה תחרש" (מיכה ג, יב).

ואוהב השלישי שאמר פלטיץ היה מתחילה, ר"ל קודם שנברא העולם כמ"ש פרק מקום שנהגו. ותחילת המחשבה הוא סוף המעשה, שהוא סימן לבית האחרון שיבנה במהרה בימינו, שיהיה בו שמירה מעולה ומיושבת בבית הפלטיץ, שאז ילכו אל בית אלוהי יעקב. זש"ה "אין זה כי אם בית אלהים", כי מה שהעריב לו שמש קודם זמנה, כדי שיהיה לינת לילה כמו בבית, אין זה כמ"ש אבותי הר ושדה, אבל יהיה בית אלוהים. וק"ל.

מהסברו של המהרש"א נוכל להבין מדוע דווקא יעקב, שאין קבע לתפילתו, קרא למקום "בית". אברהם ויצחק טוענים שמקום התפילה צריך להיות בנוי ועד שייבנה הוא קרוי "הר" ו"שדה". אך דווקא מטענתם זו נובע, כי בית-המקדש הוא זמני, שכן סופו של הבניין להיחרב, והא ישוב להיות הר ושדה. לעומת זאת, יעקב קרא אותו "בית" עוד בטרם נבנה, משום שלדעתו אין בניין העצים והאבנים מקנה למקדש שם בית, אלא העובדה שנקרא כך עוד קודם שנברא העולם. בית המקדש של יעקב אינו תלוי במבנה שהיוס קיים ומחר חרב, ומשום כך הוא אינו תלוי בזמן. ולכן גם תפילת יעקב - אין לה קבע, והיא תפילה נצחית.

לתפילת שחרית יש קבע, יש לה זמן מוגדר: "וישכס אברהם בפקר". בשאר הזמן אין להתפלל שחרית. אף זמנן של שאר התפילות מוגדר, חוץ מתפילת ערבית שאין לה קבע. תפילת ערבית היא תפילה על-טבעית, שאינה קבועה בזמן מסוים, וזו התפילה שהתפלל יעקב ב"בית האלוהים" המטפיזי, שאינו תלוי במקום.

דברים ברוח זו כותב הרב קוק ב"עין איה" (ברכות פרק ד', סעיפים ב, ד). הרב מסביר שמטרת תפילת ערבית היא "שתצא הפעולה ביחידים הראויים לכך בשלמות נשגבה, נעלה מדרכי הטבע", ושתפילה זו מכשירה "להיות נפקדים בחזיונות קדושים... אשר לא יושגו בחברת החומר וחושיו".

ויעקב, שתפילתו פורצת את גבולות הזמן והמרחב, הוא הזוכה בנחלה בלי מצרים, כפי שנכתב במסכת שבת (ק"ח ע"א-ע"ב) :

כל המענג את השבת - נותנים לו נחלה כלי מצרים, שנאמר: "אז תענג על ה', והרפכתך על בְּמַתִּי ארץ, והאכלתיך נחלת יעקב אביך" (ישעיה נח, יד).

לא כאברהם שכתוב בו: "קום התהלך בארץ לאַרְכָּה ולרחבה" (בראשית יג, יז),

לא כיצחק שכתוב בו: "כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל" (שם כו, ג),

אלא כיעקב שכתוב בו: "ופרצת ימה וקדמה וצפנה ונגבה" (שם כח, יד).